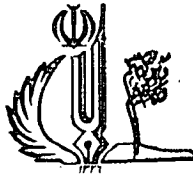

۱۴۵۸۴۷ - ۲۰۲۵۴۱

دانشگاه گیلان

دانشکده علوم انسانی و اجتماعی

گروه علوم اجتماعی

پایان نامه برای اخذ درجه کارشناسی ارشد در رشته جامعه شناسی

عنوان:

مطالعه جامعه شناختی کتاب دده قورقود

با رویکرد هرمنوتیک

استاد راهنما:

دکتر محمد عباس زاده

۱۳۸۹/۹/۲

استاد مشاور:

دکتر صمد صباغ

پژوهشگر:

رحیم بشیرپور

اسفند ۱۳۸۸

۱۴۵۸۴۷

بو اثری ارمغان اندیره م:

«قارداشلیق، یولداشلیق و ابدی باریش» شاعیری

و

گنیش سینه سیندن گونش بویلی بیر شعاع ایله

وارلیغیمیزا ایشق ساچان اونودولماز اینسان،

«بولود قاراچولو» (سهند)ین اولو روحونا.

سپاسگزاری

در تدوین این مجموعه از مساعدت و راهنماییهای اساتیدی چند بهره جسته ام که تشکر و سپاسگزاری از زحمات و الطاف این عزیزان را بر خود فرض می دانم.

قبل از همه تشکر و قدر دانی می کنم از زحمات جناب آقای دکتر حسین بنی فاطمه استاد فرزانه و مدیر گروه علوم اجتماعی دانشگاه تبریز که در طی تحصیل ضمن بهره مندی از دانش علمی شان، همواره لطف و بزرگواری شان نصیب بنده و دیگر دانشجویان گردیده است.

همچنین تشکر و قدر دانی می کنم از استاد گرانمایه جناب آقای دکتر محمد حریری اکبری که فکر آغازین این کار تحقیقی در کلاسهای درس ایشان شکل گرفت، و هم ایشان در مطالعه طرح پیشنهادی این تحقیق وقت بسیار صرف نموده و با راهنماییهای عالمانه خویش بخشی از مسیر را بر اینجانب هموار نمودند. متأسفانه در میانه راه بدلیل در آمدن به کسوت باز نشستگی از فیض بهره مندی از خزائن علمی شان محروم گردیدم. عمرشان طولانی عزتشان افزون باد.

سپاسگزاری می کنم از زحمات اساتید محترم آقایان دکتر محمد عباس زاده و دکتر صمد صباغ که راهنمایی و مشاورت این پژوهش را بر عهده داشته و با صرف وقت گرانقدر خویش برای مطالعه پیش نویس ها و ارائه نقطه نظرات و رهنمود های مکرر و ارزنده خویش در هر چه پر بار شدن این مجموعه نقش بسزایی ایفا نمودند.

و اما سپاس ویژه ای دارم از سرکار خانم دکتر مینو امیر قاسمی که از آغاز این کار پژوهشی و در مراحل مختلف با صبر و حوصله تمام چندین و چند بار به مطالعه طرح پیشنهادی و متن تکمیل شده ی تحقیق حاضر پرداخته و با نقطه سنجی و درایت دلسوزانه و درخور تحسین خویش در رفع نواقص و تکمیل آن مساعدت فراوان نمودند و در نهایت نیز این افتخار نصیب اینجانب گردید که پژوهش حاضر تحت قضاوت و داوری عالمانه ی ایشان دفاع گردد.

در آخر امتنان و تشکر خویش را از همسر مهربان و دختر نازنینم «ترکان» ابراز می نمایم که با شکیبایی تمام طی دو سال تحصیل ضمن ایجاد فضایی مناسب برای مطالعه و تحقیق بار سنگین اداره زندگی را بر دوش کشیده و بدین ترتیب سهمی درخور در موفقیت اینجانب بر عهده داشتند.

رحیم بشیرپور

مهر ۱۳۸۹

نام خانوادگی: بشیرپور بناب

نام: رحیم

عنوان پایاننامه / رساله: مطالعه جامعه شناختی کتاب دده قورقود با رویکرد هرمنوتیک

استاد راهنما: دکتر محمد عباس زاده   استاد مشاور: دکتر صمد صباغ

مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد   رشته: علوم اجتماعی   گرایش: جامعه شناسی

دانشگاه: تبریز   دانشکده: علوم انسانی و اجتماعی   تاریخ فارغ التحصیلی: مهر ۱۳۸۹

تعداد صفحه: ۲۱۴

کلید واژه ها: جامعه شناسی ادبیات، هرمنوتیک، کتاب دده قورقود

چکیده:

کتاب دده قورقود یکی از آثار ادبی کلاسیک ترک و از معدود نمونه های ادبی جهانی است. این کتاب مجموعه ای است متشکل از ۱۲ داستان (بوی) که می توان آن را بخشی از میراث تاریخی - فرهنگی شاخه ای از قوم ترک (قبایل اوغوز) دانست. داستانهای این کتاب که بخشی از عمر طولانی خود را در حافظه شفاهی و سینه های مردم و بویژه «اوزان»ها سپری کرده و مدتهای مدید بصورت نقل و قول و از نسلی به نسل دیگر منتقل می گردیده، در قرن ۱۴ میلادی به کتابت در آمده است.

داستانهای کتاب دده قورقود که در مجموع انعکاسی از شرایط اجتماعی یک جامعه ابتدایی و نانویسا ست، در خود مضامین و مفاهیمی نهفته دارد که می توان آنها را از زمره عناصر ساختاری فرهنگ جهانی انسان قلمداد کرد. مطالعه هرمنوتیکی - جامعه شناختی این داستانهای نه تنها ما را با شرایط و تحولات اجتماعی قبایل اوغوز در دوره زمانی قرنهای ۸-۱۴ میلادی (زمان) که در گستره ای از دشتهای آسیای مرکزی تافلات آناتولی (فضا - مکان) می زیستند، آشنا می سازد، بلکه بیشتر این امکان را می دهد تا با دیدی ژرف بین و با نفوذ در لایه های درونی مفاهیم و مضامین داستانی، معانی و واقعیتهای اجتماعی نهفته در پشت سر کنش های کلامی و کرداری قهرمانان داستانی را دریابیم.

در این مطالعه سعی شده است تا پدیده های اجتماعی متجلی در داستانها با دیدی واقع گرایانه قرائت و مورد تأویل و تعبیر (هرمنوتیک) قرار گیرند و از این طریق ضمن درک عمق مفاهیم و پدیده ها، به ریشه یابی تاریخی اندیشه ها و عناصر اجتماعی متجلی در داستانها پرداخته، و نسبتی میان مفاهیم، آموزه ها و پدیده های دنیای معاصر با عناصر اجتماعی موجود در داستانها برقرار نماید.

نگرش و قرائت هرمنوتیک داستانها ضمن آنکه علائم و نشانه های ساختار ابتدایی سازمان اجتماعی قبایل اوغوز را می نمایاند، در عین حال کیفیت ساختارهای فکری و اجتماعی یعنی، باورها، اعتقادات، ارزشها و شیوه های رفتاری عرفی و غیر عرفی (دنیوی و دینی) ترکان را نیز برای ما معلوم و آشکار می سازد. در کنار اندیشه و ساختار اجتماعی، وضعیت فرهنگی، روابط خویشاوندی، قوم مداری، نوعی اندیشه مبتنی بر مفاهیم عینی، تمایزات جنسی و بسیاری دیگر از پدیده های اجتماعی از جمله مواردی هستند که در طی این مطالعه شناخت، بینش نسبی از آنها حاصل می شود.

فهرست مطالب

موضوع:

صفحه:

فصل اول: کلیات

۸	- مقدمه
۱۱	- تعریف و تحدید موضوع
۱۳	- بیان مسئله و طرح سوالات پژوهشی
۱۵	- اهمیت موضوع
۱۷	- بیان اهداف پژوهش
۱۸	- تعریف مفهومی واژگان کلیدی پژوهش
۱۸	- جامعه شناسی ادبیات
۱۸	- هرمنوتیک
۱۸	- فمینیسم
۱۹	- اسطوره شناسی
۱۹	- اسطوره
۱۹	- افسانه
۲۰	- بوی
۲۰	- کلیاتی پیرامون ترکان اوغوز و کتاب دده قورقود
۲۰	- مروری بر تاریخ اجتماعی - سیاسی قبایل اوغوز
۲۴	- پیرامون فرهنگ و تمدن ترکان باستان
۲۸	- ساختار اجتماعی - سیاسی اقوام ترک
۳۰	- درباره شخصیت دده قورقود
۳۱	- دده قورقود از تبار «قام - شامان»ها
۳۵	- شخصیت اساطیری دده قورقود
۳۹	- درباره کتاب و داستانهای دده قورقود
۴۴	- ساختار ادبی داستانهای دده قورقود
۴۶	- داستانهای دده قورقود و اساطیر و افسانه های ملل
۴۸	- چاپ و نشر کتاب دده قورقود

- ۴۹ ..... خلاصه داستانهای کتاب دده قورقود
- ۴۹ ..... داستان اول: بوغاج پسر دیرسه خان
- ۵۳ ..... داستان دوم: به یغما رفتن خانمان سالور قازان خان
- ۵۵ ..... داستان سوم: بامسی بیه رک صاحب اسب خاکستری
- ۵۹ ..... داستان چهارم: اسارت اوروز پسر قازان خان
- ۶۲ ..... داستان پنجم: ده لی دومرول پسر دوخا قوجا
- ۶۵ ..... داستان ششم: قان تورالی، پسر قانلی قوجا
- ۶۹ ..... داستان هفتم: یغنیق، پسر قازلیق قوجا
- ۷۱ ..... داستان هشتم: کشته شدن تپه گوز به دست باس آت
- ۷۴ ..... داستان نهم: عمران، پسر بگیل
- ۷۶ ..... داستان دهم: شغروق، پسر اوشون قوجا
- ۷۸ ..... داستان یازدهم: اسارت سالور قازان و رهایی او بدست پسرش اوروز
- ۸۱ ..... داستان دوازدهم: یورش اوغوز بیرونی بر اوغوز درونی و کشته شدن بیه رک

فصل دوم: پیشینه تحقیق و پایه های نظری

- ۸۵ ..... پیرامون جامعه شناسی هنر و ادبیات و پیشینه مطالعاتی آن در جهان و ایران
- ۸۶ ..... موضوع و هدف جامعه شناسی ادبیات
- ۸۷ ..... تاریخچه جامعه شناسی هنر و ادبیات
- ۹۴ ..... نظریه ها و رویکردهای جامعه شناختی به هنر و ادبیات
- ۹۵ ..... الف - رهیافت علیت معرفتی
- ۹۶ ..... ب - رهیافت مبتنی بر علیت اجتماعی
- ۹۸ ..... پ - رهیافت مبتنی بر علیت متقابل
- ۹۹ ..... ت - رهیافت ارتباطی - نمادی
- ۱۰۰ ..... انواع بررسی های جامعه شناختی ادبیات

- الف - بررسیهای جامعه شناختی درباره چاپ و نشر و توزیع آثار ادبی ۱۰۰
- ب - بررسیهای مربوط به نهادهای هنری و گروههای هنرمندان ۱۰۰
- پ - بررسیهای مربوط به تحلیل محتوا فرهنگی آثار ادبی ۱۰۱
- ت - بررسیهای جامعه شناختی آفرینش ادبی ۱۰۱
- پیشینه مطالعات جامعه شناختی ادبیات در ایران ۱۰۱
- پیشینه تجربی (معرفی و بررسی پژوهشهای صورت گرفته در زمینه شناسی ادبیات) ۱۰۲
- گئورگ لوکاج و جامعه شناسی ادبیات ۱۰۲
- لوسین گلدمن و جامعه شناسی ادبیات ۱۰۴
- جامعه شناسی خود کامگی - علی رضا قلی ۱۰۶
- مقدمه ای بر بررسی کتاب دده قورقود - میر علی سید سلامت ۱۰۹
- هفت مقاله پیرامون فولکلور و ادبیات مردم آذربایجان - ح. صدیق ۱۱۰
- اوغوزها (ترکمن ها) - فاروق سومر ۱۱۲
- هرمنوتیک سهندیه - محمد حریری اکبری ۱۱۳
- ادبیات شفاهی مردم آذربایجان - ح. روشن ۱۱۵
- جمع بندی ۱۱۸
- مبانی و پایه نظری پژوهش ۱۱۹
- مفهوم هرمنوتیک ۱۱۹
- تاریخچه ظهور نظریه های هرمنوتیک ۱۲۲
- مروری بر آرا و نظرات اندیشمندان هرمنوتیک ۱۳۴
- فردریش ارنست دانیل شلایر ماخر ۱۳۴
- ویلهلم دیلتای ۱۳۵
- هرمنوتیک مدرن ۱۳۷
- هرمنوتیک هایدگر ۱۳۹
- هرمنوتیک هانس گئورگ گادامر ۱۴۱
- هرمنوتیک هابرماس ۱۴۵
- جمع بندی ۱۴۸

فصل سوم: روش شناسی تحقیق

- معرفی جامعه مورد نظر ۱۵۳
- نوع و روش تحقیق و دلایل انتخاب آن ۱۵۳
- شیوه جمع آوری داده ۱۵۷
- شرح محیط و فرایند تحقیق ۱۵۸
- مراحل تحقیق و زمان بندی ۱۵۹
- مشکلات پیش روی تحقیق ۱۵۹
- بررسی و نقد منابع مورد استفاده ۱۶۰

فصل چهارم: تحلیل جامعه شناختی کتاب دده قورقود

- اشاره ۱۶۲
- اندیشه و ساختار اجتماعی اقوام نانوینا ۱۶۵
- جدا ماندگی فرهنگی و سکون ذهنی ۱۶۷
- روابط خویشاوندی یا پیر سالاری ۱۷۳
- قوم مداری و بیگانه پرهیزی ۱۷۷
- اندیشه مبتنی بر مفاهیم جزئی و عینی ۱۸۲
- تمایزات سنی و جنسی ۱۸۷
- ساختار قدرت و فره رهبری ۱۹۴
- قوانین و حقوق ابتدایی ۱۹۸
- اقتصاد و مالکیت ۲۰۱
- دین ۲۰۷

فصل پنجم: بحث، نتیجه گیری و پاسخ پرسشهای پژوهشی

- بحث، نتیجه گیری و پاسخ پرسشهای پژوهشی ۲۱۲
- فهرست منابع ۲۲۲
- کتاب شناسی ۲۲۷

فصل اول: کلیات

- ۸..... مقدمه
- ۱۱..... تعریف و تحدید موضوع
- ۱۳..... بیان مسئله و طرح سوالات پژوهشی
- ۱۵..... اهمیت موضوع
- ۱۷..... بیان اهداف پژوهش
- ۱۸..... تعریف مفهومی واژگان کلیدی پژوهش
- ۱۸..... جامعه شناسی ادبیات
- ۱۸..... هرمنوتیک
- ۱۸..... فمینیسم
- ۱۹..... اسطوره شناسی
- ۱۹..... اسطوره
- ۱۹..... افسانه
- ۲۰..... بوی
- ۲۰..... کلیاتی پیرامون ترکان اوغوز و کتاب دده قورقود
- ۲۰..... مروری بر تاریخ اجتماعی - سیاسی قبایل اوغوز
- ۲۴..... پیرامون فرهنگ و تمدن ترکان باستان
- ۲۸..... ساختار اجتماعی - سیاسی اقوام ترک
- ۳۰..... درباره شخصیت دده قورقود
- ۳۱..... دده قورقود از تبار «قام - شامان» ها
- ۳۵..... شخصیت اساطیری دده قورقود
- ۳۹..... در باره کتاب و داستانهای دده قورقود
- ۴۴..... ساختار ادبی داستانهای دده قورقود
- ۴۶..... داستانهای دده قورقود و اساطیر و افسانه های ملل
- ۴۸..... چاپ و نشر کتاب دده قورقود

- ۴۹ ..... خلاصه داستانهای کتاب دده قورقود
- ۴۹ ..... داستان اول: بوغاج پسر دیرسه خان
- ۵۳ ..... داستان دوم: به یغما رفتن خانمان سالور قازان خان
- ۵۵ ..... داستان سوم: بامسی بیه رک صاحب اسب خاکستری
- ۵۹ ..... داستان چهارم: اسارت اوروز پسر قازان خان
- ۶۲ ..... داستان پنجم: ده لی دومرول پسر دوخا قوجا
- ۶۵ ..... داستان ششم: قان تورالی، پسر قانلی قوجا
- ۶۹ ..... داستان هفتم: یغنیق، پسر قازلیق قوجا
- ۷۱ ..... داستان هشتم: کشته شدن تپه گوز به دست باس آت
- ۷۴ ..... داستان نهم: عمران، پسر بگیل
- ۷۶ ..... داستان دهم: سغرق، پسر اوشون قوجا
- ۷۸ ..... داستان یازدهم: اسارت سالور قازان و رهایی او بدست پسرش اوروز
- ۸۱ ..... داستان دوازدهم: یورش اوغوز بیرونی بر اوغوز درونی و کشته شدن بیه رک

مقدمه

افسانه‌ها و داستانهای باز مانده از روزگاران گذشته را نمی‌توان ساخته تخیلات ذهن انسان و بی‌معنی تلقی کرد، بی‌شک آنها دربر دارنده عنصری از حقیقت اند، و اگر چنین نبودند هرگز نمی‌توانستند درخاطره‌ی توده‌ها راه یابند و از آن چنان نیروی حیاتی برخوردار گردند که نسل‌ها را درنوردیده و از سانسور بی‌امان تاریخ جان به در برند. گوته با انتقاد از کسانی که داستانهای قهرمانی روم باستان را خوار و خفیف می‌شمرد می‌گوید: «اگر رومی‌ها آنقدر بزرگی داشتند که چنین داستانهایی را بسرایند، ما نیز باید لااقل آن قدر بزرگواری داشته باشیم که آنها را باور کنیم» (رئیس‌نیا، ۱۳۶۸: ۱۱). به بیان صمد وورغون شاعر شهیر آذربایجان: «از کلمه افسانه نباید رمید، تابش پرتوهای حقیقت را در هر افسانه‌ای می‌توان کشف کرد. زیرا که افسانه‌ها آفریده انسانند. مبارزه بی‌وقفه‌ی روشنایی و تاریکی، خیر و شر، خودی و بیگانه و راستی و کژی در دنیای افسانه‌ها احساس می‌گردد» (همان: ۱۱). و «سهند» (بولود قاراچورلو) شاعر مبارز آذربایجان جنوبی چه زیبا این مفهوم را به زبان شعر بیان کرده‌که:

«افسانه؛ انسانلیق سین، سین آختاران   ایده آل دونیانین تسومی دیر
حیات دا تجسوم تاپیب، تاپمایان   بؤیوک آرزولارین ترنومی دیر.

(افسانه؛ جلوه‌ای زیبا از دنیای ایده‌آلی است که انسان هر آن در پی‌اش است. افسانه؛ زمزمه و ترنم آرزوهای سترگی است که گاه تجسم می‌یابد و گاه هرگز) (ب.ق. سهند، ۱۳۵۸: ۴۴).

هیچ چیز بدون واقعیتی که پیش از آن بوده، وجود ندارد و اندیشه هر عملی مقدم بر نفس آن عمل است. به همین جهت تفوق و برتری جویی، غالباً وجود تصورات ذهنی گوناگونی را ایجاد می‌کند و اقتضا دارد. اکثریت عظیم مردمان نیازمند آنند که فضایی را که می‌خواهند کسب کنند، به صورت اعمال یا عملاً مجسم سازند. آنان احتیاج دارند که از وضع و رفتار صاحبان آن فضایل تقلید کنند و پیشاپیش، یعنی قبل از متخلق شدن به آن سجایا، آنها را چون پیرایه‌ای به خود ببندند و جلوه بفروشند. مگر نه این است که «کار نیکو کردن از پر کردن است»، راوی و شنونده روایت‌های اسطوره‌ای و افسانه‌ای با تفاخر به دلوریهای قهرمان خیالی داستانها، عملاً تحقق صفاتی را که خود ندارد، در خود تجربه می‌کند. یاد می‌گیرد طوری رفتار کند که گویی آن صفات را داراست، و در واقع به سحر و جادوی مردم بدوی توسل می‌جوید که وقتی می‌خواهند قوی باشند، رقص‌های مقدسی را که نمایشگر حرکات قدرتمندترین درندگان است، اجرا می‌کنند.

شاهکارهای هنر و اندیشه چیزی جز تخیلات ترمیم و جبران‌کننده جانهای با عظمت، ولی تنها و منفرد نیست که از روی فرزاندگی، توانسته اند هرگونه حدیث نفس و بیان مافی الضمیر زود رس و پیش از موعد را بر خود منع کنند. این آفرینشهای ادبی و هنری بر هر پایه‌ای که شکل بگیرند، خواه دراماتیک باشند یا ملهم از پدیده‌های واقعی حیات اجتماعی، در هر حال، تسکین و درمانی برای روح نیازمند افراد و اجتماع هستند. این درمان وقتی صورت می‌پذیرد که تصور و تخیل آنقدر برای فرد و اجتماع مأنوس و خودی باشد که در نظرش جایگزین واقعیت گردد. در این وقت است که تصورات و افسانه پردازیه‌ها سپر بلا می‌شوند و ضربات تقدیر نمی‌توانند بر او فرود آیند.

مبارزه موجود در عرصه زندگی، در جدال قهرمانان مردمی و ضد مردمی افسانه‌ها که با قلم سحرآگین خیال تصویر و رنگ آمیزی شده اند تجسم می‌یابد. آفرینش‌های ادبی شفاهی و مکتوب اقوام که طی اعصار در حافظه توده‌های مردم و در میان گنجینه‌های ادبی به ثبت رسیده و همگام با تکامل مادی و معنوی آفرینشگران شان به زمان معاصر رسیده‌اند، به مثابه محصولات معنوی زندگی اجتماعی گذشتگان، بازتاب تمایلات، آرمانها، باورداشته‌ها، مراسم و سنن، دستاوردها و ساختارهای مادی مردمان و اجتماعاتی هستند که آن آثار ادبی در میان آنها سرشته و پرورده شده‌اند و نشان از گذشته آنها دارند، و این قابلیت را دارند که از دیدگاههای مختلف تاریخی، توده‌شناسی، قوم‌شناسی، زبان‌شناسی، جامعه‌شناسی و ... مورد توجه و بررسی قرار گیرند.

ماگسیم گورگی در بیانی اشاره می‌کند که: بدون آگاهی از آفرینش شفاهی مردم، تاریخ حقیقی توده‌های زحمتکش را نمی‌توان دریافت. در حقیقت بدون شناخت میراث فرهنگی نسل‌های گذشته، قادر به تجسم زندگی آنها نخواهیم بود. اساطیر و داستانه‌های باز مانده از گذشته‌های دور اقوام و ملل، تنها منابعی هستند که پرتوهایی بر دوران پیش از تاریخ آنها می‌افکنند. افسانه‌هایی که ریشه در اعماق تاریخ اقوام دارند، در دوره‌های بعد نیز به نوعی به حیات خود ادامه داده و منبع الهامی برای آفرینشهای ادبی تازه می‌گردند.

«داستانهای دده قورقود که در جهان فرهنگ و ادب مردم ترک زبان یکی از آثار زیبا و جاودانی و شاید زیباترین آنها شناخته شده است، در شمار وثائق فولکلوریک بی‌همتایی است که قرن‌ها پیش از این کسوت کتابت پوشیده و بمانند گوهری نایاب تا عصر ما رسیده است.» (نقل از پیشگفتار مصحح کتاب دده قورقود: ۱۳۵۸، ۴/الف). این داستانها آفریده ذهن خلاق و خیال پردازای مردمانی است که در جریان مصاف با سختی‌های و دشواریهای حیات واقعی، شادکام و سرفراز از پیروزیها و کامیابی‌های ظفرمندان، با

ذوق و هنر آفرینشگری خود، سیمای قهرمانان ظفر آفرین خویش را با داستانها و افسانه‌هایی که پرداخته‌اند ابدی ساخته، و یا سرشکسته و ناامید از ناملايمات و ناکامی‌ها، به ترسیم دنیای ایده‌آلی پرداخته که در آن قهرمانان داستانی با دلاوریه‌ها و سلحشوریه‌های خود درد و آلام ناشی از هزیمتهای حیات واقعی را از روح و روان مردمان شکست خورده میزدایند و آینده‌ای پرفروغ را نوید می‌دهند. اگر بخشی از این داستانها، اساطیر و افسانه‌هایی هستند که ریشه در باورهای هستی‌شناسانه دیرین قبایل اوغوز دارند، بخشی دیگر روایت واقعی و یا ملهم از حوادث واقعی در گذرگاه‌های تاریخی حیات این قبایل می‌باشد. اگر برخی از قهرمانان داستانهای دده قورقود جز در متن داستانها، هرگز حیات واقعی و وجود خارجی نداشتند، برخی دیگر شخصیت‌هایی واقعی هستند که نام و نشان‌شان در تاریخ این اقوام ثبت گردیده و بسان اسطوره‌های قومی و ملی مورد احترام و اکرام بوده‌اند.

داستانهای دده قورقود که به دلیل پیوند عمیق‌شان با زندگی و آمال و آرزوهای مردم، اطلاق نام داستانهای خلق بر آنها بسیار در خور خواهد بود به مثابه آئینه تمام‌نمای آمال و سجایا و خصایل مردمانی در گذشته‌های دور و نزدیک است. بررسی ابعاد اجتماعی این داستانها و کشف مضامین و مفاهیم هنجارین و ارزشی نهفته در آنها می‌تواند از بُعدی دیگر پرتویی بر حیات اجتماعی اقوام ترک و نوع نگرش و سازمان اجتماعی آنها و امور مرتبط با آن بیافکند. مضامین به کار رفته در این داستانها همچون مردمان حاضر در داستانها و سرزمین‌هایشان بکر و دست‌نخورده و آکنده از مفاهیم و آموزه‌هایی است که از دیدگاه انسان‌شناختی، مردم‌شناختی، هستی‌شناختی، جامعه‌شناختی و... قابل بررسی و مطالعه است. اینگونه مطالعات هر یک می‌تواند دریچه‌ای نو به دنیای ناشناخته و حیات پر رمز و راز انسان «ترک» گشوده و در مجموع نگرش کلی ما بر نوع انسان را تکمیل‌تر و فربه‌تر نماید.

مطالعه جامعه‌شناختی داستانهای دده قورقود و کنکاش در زیر و بم پدیده‌های اجتماعی متجلی در متن داستانها علاوه بر آنکه دانش اجتماعی ما در مورد چگونگی زیست اجتماعی این گروه از انسان کره‌خاکی را افزایش میدهد، بلکه بیش از آن، پیش‌زمینه و ذهنیت لازم برای درک علل و چرایی پدیده‌های اجتماعی جاری در زندگی اجتماعی تُرکان معاصر را در ما فراهم می‌سازد. اگر براین باوریم که حیات مادی و فرهنگ معنوی و باورها و ارزش‌های هم‌میهنان تُرک ما ریشه در تاریخ و گذشته دارد، بدون تردید شناخت ریشه‌های تاریخی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آنان و تحلیل همه‌جانبه - و در این مورد بخصوص تحلیل جامعه‌شناختی - آنها امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر می‌باشد.

کتاب دده قورقود حامل بخشی از فرهنگ غیر مادی ترکان اوغوز است که هم اینک مردمانی از این تبار در بخش وسیعی از ایران و چند کشور همجوار زندگی می‌کنند. شناخت این داستانها و تأمل در مفاهیم و مضامین نهفته در لایه‌های درونی الفاظ و عبارتهای آن، وبه عبارت دیگر، «قرائت هرمنوتیک» داستانهای دده قورقود، ضمن این که در ما دیدگاهی برای کشف ریشه‌های تاریخی ارزشها و باورهای متعالی و مشترک انسانی ایجاد می‌نماید، بلکه بیشتر از آن، می‌تواند زمینه‌ساز شکل‌گیری نوعی نگرش یکپارچه و جهانی نسبت به انسان و رها شدن از اندیشه‌های جدا ساز و تفکیک‌گذار میان فرهنگهای انسانی شده و ما و اندیشه‌های ما را از محبوس شدن در چارچوب تنگ دنیای معاصر نجات دهد. به بیان گادامر، بدین ترتیب می‌توان از فاصله‌گذارهای بیگانه ساز کاست و موجبات مشارکت را فراهم آورد. (حریری، ۱۳۸۰: ۹۸).

داستانهای دده قورقود سیمایی از حیات واقعی آفرینشگران خود را پیش روی خواننده ترسیم می‌کنند. قهرمانان داستانها فارغ از اندیشه‌های انتزاعی و با الهام از واقعیات حیات اجتماعی، درحقیقت به باز آفرینی تاریخ اندیشه اجتماعی ترکان اوغوز پرداخته‌اند. در این مجموعه بر آنیم تا داستانهای دده قورقود را با دیدی واقع‌گرایانه مورد مطالعه قرار داده و کنش‌های قهرمانان را با رویکردی جامعه‌شناختی مورد تعبیر و تأویل (هرمنوتیک) قرار دهیم. امید که با ارائه پاسخ‌هایی مستدل و علمی به پرسشهای پژوهشی مطرح شناخت اجتماعی قابل توجهی حاصل آید و بینشی درخور نسبت به مفکوره‌های اجتماعی جامعه مورد مطالعه ایجاد گردد.

تعریف و تحدید موضوع

«مطالعه جامعه‌شناختی کتاب دده قورقود با رویکرد هرمنوتیک»، موضوعیست که برای این پروژه در نظر گرفته شده است. این کتاب حاوی قدیمیترین و عالیترین نمونه‌های داستانی است که بخشی از آثاری ادبی فولکلوریک آذربایجان نیز محسوب می‌شوند. این اثر از یک مقدمه و ۱۲ داستان (بوی) تشکیل شده است. داستانها به نظم و نثر نوشته شده‌اند و در خلال آنها انواع مختلف آثار ادبی - شفاهی همچون بایاتی، نغمه، ضرب‌المثل و حتی مرثیه دیده می‌شود. این کتاب اثری است حماسی و هر کدام از داستانهای آن درباره دلاوریها و ماجراهای دل‌انگیز یکی از قهرمانها ساخته شده است. با این همه هر ۱۲ داستان به نوعی بایکدیگر در ارتباط می‌باشند.

این داستانها از نظر ارزش بدیعی، زیبایی و انسجام کلام، جلوه و شکوه صحنه‌ها، بی‌آلایشی و دست‌نخورده‌گی سجایا و سنن مندرج در آنها با معروفترین داستانهای حماسی و اسطوره‌ای جهان قابل‌سنجش است» (فرزانه، ۲۰۰۱: ۲۶). «دیتس دانشمند وزبانشناس آلمانی که، ترجمه داستان تپه‌گوز (هیولای یک

چشم) را به زبان آلمانی منتشر ساخته آن را با «اودیسه»ی هومر مقایسه کرده و نظر داده است که هومر در سرودن اودیسه از این داستان کهن که بعدها در بخشی از کتاب دده قورقود جای گرفته بهره‌جسته یا دستکم از مضمون آن با خبر بوده است» (ح. صدیق: ۱۳۵۷، ۷).

آثار ادبی - هنری اقوام (چه به شکل شفاهی و چه به صورت مکتوب) گاه به زبانی عامیانه و گاه به شکلی سمبلیک، بیانی رمز آلود از پیشینه آن اقوام هستند. سیمای حقیقی هر قومی بیش از هر چیز در شکل تمدن، فرهنگ و هنر و آداب و رسوم آن قوم متجلی میشود. میراث مدنی هر دیار در حکم دریچه‌ایست که بسوی روحيات و خلق و خوی و آداب و رسوم گذشته ساکنین آن دیار باز می‌شود. در این پژوهش سعی بر آن است تا با نفوذ در لایه لای داستانها و تأمل در مضامین نهفته‌ی آنها، شکل ساختاری جامعه‌ای که داستانها روایت گر بخشی از مناسبات اجتماعی و ارزشها و هنجارهای آن می‌باشند (ترکان اوغوز و بویژه مردمان آذربایجان)، مورد بررسی و مذاقه قرار گرفته و به تعبیری رسا تر به «شناخت مفهوم واقعیت‌های درونی کنشگران، ساختارهای معنایی پنهان و معنای نهفته در پشت سر پدیده‌های انسانی و اجتماعی» (حریری: ۹۹، ۱۳۸۰) آنان پرداخته شود، تا شاید از این رهگذر بتوان زوایایی از آداب و سنن، خلیقات، اعتقادات و باورها و دیگر مناسبات اجتماعی مردمان این سرزمین که ریشه در گذشته و تاریخ و فرهنگ آنان دارد مکشوف و هویدا کرد. و از این طریق با شناختن و شناساندن جامعه و مردمانی که این اثر ادبی نمودی از هستی و کیفیت حیات اجتماعی، تاریخی و فرهنگ آنان میباشد بر نگرش و دید علمی خویش و علاقه‌مندان به این بخش از تاریخ، فرهنگ و تمدن انسانی و سیر تکامل آن افزوده و لایه‌های نا پیدای شعور اجتماعی، جهان بینی و مواضع فکری آنان را دریابند.

در مورد زمان و مکان خلق این داستانها توافق قطعی میان دده قورقودشناسان وجود ندارد، بخشی از این نظرات در جای مناسبی از این پژوهش انعکاس داده خواهد شد. ولی آنچه که برای همه یا اکثر پژوهشگرانی که در مورد کتاب دده قورقود و «فضا و زمان» شکل‌گیری داستانهای آن به مطالعه پرداخته‌اند، قطعی و مسلم فرض می‌شود این است که این روایت‌های حماسی نقل داستان گونه‌ی حوادثی تاریخی است که میان اقوام و قبایل «اوغوز» و دیگر همسایگان و رقیبان آنها در دشتهای آسیای مرکزی و بعدها پس از مهاجرت به غرب آسیا، در فلات‌های آذربایجان و آناتولی رخ داده است. از این رو این پژوهش در بررسی‌های خود از نظر زمانی بر فاصله تاریخی قرن‌های ۸ تا ۱۴ میلادی و از نظر فضایی (مکان) بر قبایل ترک زبان اوغوز که در بخشی از دوره تاریخی مورد نظر در دشتهای آسیای مرکزی و در بخشی دیگر در آذربایجان و آناتولی ساکن بودند، متمرکز می‌باشد.

در مطالعه داستان (بوی)های دوازده گانه کتاب دده قورقود برخی مفاهیم، مضامین، نهادها، شیوه‌های تفکر و پدیده‌های اجتماعی خاص به صورتی بسیار برجسته جلب نظر می‌نمایند، که از آن میان می‌توان به مفاهیم و پدیده‌هایی چون: نقش و جایگاه اجتماعی زن، حضور کم‌رنگ اعتقادات دینی و استفاده تاکتیکی و ابزارگونه از آن در راستای تحقق اهداف و آمال قومی، الهام‌پذیری از پدیده‌های طبیعی و توسل به آنها در رفتار و کلام قهرمانان داستانی، تروج و تشویق ارزش‌هایی ویژه به منظور صیانت از کیان قومی و در نهایت نقش و کارکرد «عشق» در تلطیف مناسبات اجتماعی، اشاره کرد. در طول پژوهش حاضر سعی خواهد شد تا ضمن نشان دادن مصادیق و نمونه‌هایی از مفاهیم و پدیده‌های اجتماعی مورد اشاره که در داستانها متجلی می‌باشند، آنها را به عنوان «داده»های پژوهشی مورد توجه قرار داده و با دیدی تبیینی - تأویلی (هرمنوتیکی) به توضیح و تشریح تأثیرات متقابل سطوح مختلف کنش‌های اجتماع و پیامدهای این نوع کنش‌ها در تولید و باز تولید مفاهیم و پدیده (داده)های مورد مطالعه پرداخته شود.

بیان مسأله و طرح سوالات پژوهشی

افسانه‌ها واقعی‌تر و مطمئن‌تر از تاریخ؛ افکار، عقاید و روحیات مردم را مجسم می‌نمایند. چون هم از واقعیت‌های زنده و موجود حکایت دارند و هم در بیان اطوار و احوال گذشته مردم کمتر از تاریخ دستخوش اغراض مورخان گشته‌اند و با آنکه در نقل از سینه به سینه از تصرف ذوق و قریحه آفریدگاران بی‌نام و نشان خویش برکنار نمی‌مانند، باز چون از دخل و تصرف ارباب قلم مصون مانده‌اند، به طبیعت و حقیقت نزدیک‌ترین به نظر می‌رسند (لوفر دلاشو، ۱۳۸۶: ۵۰).

نمی‌توان اندیشه‌های دیرین انسانهای پیشین را که در اسطوره‌ها و افسانه‌ها و فرهنگ عامه آنها مضبوطند انکار کرد و یا ناچیز شمرد و چنین تصور کرد که این اندیشه‌ها همه، موارد و مصادیق مجزی و منفرد «وحشی‌گری» اند که به دنبال «متمدن» شدن قبایل، کاملاً از بین رفته و یا خواهند رفت. بعضی رفتارهای اساطیری هنوز در برابر چشمان ما به حیات خود ادامه می‌دهند. البته مقصود بقایای ذهن و روحیه عهد عتیق نیست، بلکه غرض این است که برخی جهات و کارکردهای تفکر اساطیری جزء عوامل سازنده انسان در دنیای جدیدند که نمونه‌ای از آن اهمیت «رجوع به اصل و سر منشاء» در جوامع عهد عتیق است که هنوز هم این شأن و منزلت «اصل و آغاز» در بین ملل مختلف جهان معاصر باقی مانده است (الیاده، ۱۳۶۲: ۱۲ و ۱۸۴).

کتاب دده قورقود را می‌توان بخشی از تاریخ حیات اجتماعی و سالنامه تحولات و رخدادهایی دانست که ترکان اوغوز از سر گذرانیده‌اند. مجموعه داستانهای کتاب دده قورقود، صرف نظر از ویژگیهای داستانی

و اساطیری خود، پدیده‌های اجتماعی، اعتقادی، انسان‌شناختی، معرفت‌شناختی، روانشناختی و... متعددی در خود نهفته دارند که بررسی و تحلیل هر یک از این پدیده‌ها مستلزم مطالعه و قرائت داستانها از دید علوم مرتبط با موضوع‌ها و پدیده‌های مذکور می‌باشد. دستاوردهای هر یک از این مطالعات می‌تواند ما را با بخشی از فرهنگ و تمدن ترکان آشنا ساخته و بن‌مایه‌های مشترک فرهنگی و تمدنی انسان را که در لابه‌لای آثار ادبی و فرهنگی ملل مختلف و از آن جمله اقوام ترک مضبوطند بر ما آشکار سازد.

این پژوهش برپایه نگرشی شکل‌گرفته است که معتقد است بخشی از اندیشه‌های مضبوط در اساطیر و روایات و افسانه‌های ملل همچنان در دنیای معاصر پویا و کارا هستند. این پژوهش برآن است تا با مطالعه اساطیر و روایات داستانی دده قورقود ضمن شناخت و تحلیل ساخت اجتماعی قبایل اوغوز، برخی از پدیده‌های برجسته اجتماعی نظیر جدا ماندگی فرهنگی، قوم‌مداری، اندیشه‌های عینی و ملموس، تمایزات جنسی، دین و قوانین و بسیاری دیگر از عناصر اجتماعی موجود در میان قبایل اوغوز را که به عنوان بخشی واقعیات اجتماعی در داستانها انعکاس یافته است مورد مطالعه قرار دهد و در حد توان ارتباطی میان برخی از اندیشه‌ها و پدیده‌های اجتماعی معاصر با عناصر اجتماعی موجود در داستانها برقرار نماید. چرا که محقق بر این باور است که به شیوه هرمنوتیک می‌توان ردپای تئوریهای اجتماعی دنیای معاصر را در حیات اجتماعی انسان دیرین و باورهای او ریشه‌یابی کرد، و همانگونه اشاره شد معتقد است در جوامع مدرن نیز که ظاهراً به نظر آزادتر و استوار بر پایه‌های خرد می‌آیند، اسطوره‌های کنهسال همچنان پویا و در حین ساختارهای فکری و نظام‌های ایدئولوژیک همچنان باقی و جاری هستند. چرا که ایدئولوژیها نظامهای بسته‌ای هستند که هسته مرکزی آنها از «نیمه حقیقت»‌هایی تشکیل شده که به عنوان حقیقت ارائه می‌شوند. به نظر آدورنو، جدیدترین ایدئولوژیهای امروز چیزی نیستند جز شکل‌های دگرگون شده ایدئولوژیهای کهن (بارت، ۱۳۸۴: ۱۴ و ۱۸).

از آنجاییکه که هدف اصلی جامعه‌شناسی ادبیات بررسی ارتباط متون ارج دار ادبی، و به اعتباری؛ «عینیت یافته زندگی» و درست‌تر «بازآفرینی هنرمندانه واقعیت» با واقعیت‌های حیات اجتماعی و فرهنگی محیط اجتماعی است که اثر بدان تعلق دارد (تراپی: ۱۳۷۶، ۶). همچنین با توجه به اینکه شاهکارهای ادبی قابلیت تفسیر و تأویل پذیری دارند، و هنر و به تبع آن ادبیات در تحلیل‌هایی با تحول و تکامل بشر مربوط می‌شود، پژوهندگان جوهر و جنبه‌های اجتماعی آثار ادبی، جنبه‌های خاص و دریافت‌های ویژه خود از هر اثر را متناسب با فرهنگ و نیاز زمانه روشن می‌سازند و با فعال‌سازی مجدد آثار ادبی و محتوای آنها و تبدیل آنها به صورت و سیرت امروزی، نوعی ماهیت امروزی بدانها می‌بخشند؛ تا آنجا که مسائل مطرح

شده در اثری همچون کتاب دده قورقود به صورت موضوع و مسأله‌ای امروزی در می‌آید که می‌تواند ما را در دستیابی به ریشه‌ی پدیده‌ها و مسائل اجتماعی و به تبع آن ارائه راه‌چاره‌هایی برای حل معضلات اجتماعی انسان معاصر یاری رساند. از همین دیدگاه است که بررسی مباحث اجتماعی در شاهکارهای ادبی گویندگان و نویسندگان بزرگ گذشته نه تنها به معنی بردن «حال» به «گذشته» نیست، بلکه برعکس، مطالعه و مشاهده آنهاست از زاویه‌ی نو و با دیدی معاصر؛ و بالاتر از همه جذب عناصر سازنده و پویای گذشته به منظور مدد رسانیدن به حرکت و پویایی و تکامل اجتماعی و غنای فرهنگی جامعه معاصر است.

برخی از سوالاتی که این پژوهش در پی یافتن پاسخهایی برای آنهاست عبارتند از:

- الگوی اساسی برای شناخت و درک ساختار اجتماعی جامعه‌ای که داستانها دده قورقود در آن پرورده شده است چیست؟
- چگونه می‌توان نمود باورها و ارزشها اجتماعی اقوام ترک را در کنش‌های رفتاری و کلامی قهرمانان داستانها یافت؟
- نوع ساختار سلسله مراتب و مناسبات اجتماعی موجود در میان لایه‌های مختلف اجتماعی آن دوران چگونه است؟
- نقش و تأثیر تماس با اقوام و ملل دیگر در تحولات فکری و اجتماعی اقوام ترک چگونه بوده است؟

اهمیت موضوع

جامعه‌شناسی ادبیات پاره‌ای از پیکره علم جامعه‌شناسی است که در همه جا از جمله در ایران - هرچند اندک - به آن پرداخته شده و به گفته لوونتال فرزند نور چشمی جامعه‌شناسی رسمی نیست (لوونتال، ۱۳۸۶: ۷۱). این شاخه از جامعه‌شناسی از سویی به دلیل در حاشیه ماندن و یا به حاشیه رانده شدن، و از سوی دیگر به دلیل چند رشته‌ای بودن و آمیختگی اش با تاریخ ادبیات، زیبایی‌شناسی، نقد ادبی، و غیره، حد و رسم مشخص و معینی ندارد و از این رو نمی‌توان موضوع و مسائل پژوهشی آن را به دقت تعریف کرد.

در جامعه‌شناسی ادبیات با سنت‌ها یا رویکردهای گوناگون همچون اجتماعیات در ادبیات، تولید فرهنگی، ادبی، دیالکتیکی، انتقادی، آفرینش ادبی و... رو به روییم و جامعه‌شناسان هر یک این یا آن رویکرد و برنامه پژوهشی را بیشتر بنابه منطق ناخودآگاه یا ذوق و پسند تا دلیل و منطق خودآگاه می‌پذیرند و در این یا آن سنت به پژوهش می‌پردازند. گستره چند بعدی جامعه‌شناسی ادبیات در جهان را برآیند نتایج پژوهشی همه محققان و دست‌اندرکاران آن می‌سازد (لوونتال، ۷: ۱۳۸۶).

در مطالعه دستاوردهای فرهنگی اقوام و ملل مختلف باید با دیدی وسیع و سعه صدر عمل کرد. برای درک اینکه چگونه و به چه میزان فرهنگهای بشری با یکدیگر تفاوت دارند و آیا این تفاوتها منافی یا متناقض با یکدیگرند یا در ساختن یک مجموعه هماهنگ مشارکت می‌کنند، نخست باید بکشیم تا آنها را طبقه بندی کنیم. اما همین جاست که دشواریها آغاز می‌شود، زیرا باید در نظر داشته باشیم که تفاوت فرهنگهای بشری به یک منوال یا از یک مقوله نیست. باید توجه داشت که اجتماعات بشری هرگز تنها و منزوی نیستند و اگر هم جامعه ای کاملا جدا از جوامع دیگر باشد خود دارای گروهها و جماعتهایی است که در ارتباط با یکدیگر به سر می‌برند. بسیاری از آداب و عادات نه زاده جبر داخلی یا حسن تصادف بلکه زاده اراده بشری است تا از رسم گروه مجاور در زمینه ای که خود هنوز برای آن قواعدی وضع نکرده است واپس نماند. بنابراین توجه به گوناگونی فرهنگهای بشری نباید ما را به این گمان اندازد که آنها را جدایی خواه یا جدا شده بدانیم. زیرا این گوناگونی بیش از آنکه نتیجه انزوای گروهها باشد حاصل روابطی است که آنها را به یکدیگر می‌پیوندند.

شک نیست که نظامهای بزرگ فلسفی و دینی اعم از بودایی، مسیحی و اسلامی و مشربهای رواقی و کانتی و مارکسیستی در برابر این کجروی قیام کرده اند. زیرا اگر گوناگونی های مختلف جوامع بشری را در حکم «مراحلی» از سیر تکاملی واحدی بدانیم که از نقطه مشترکی شروع به حرکت کرده است و باید آنها را به مقصد مشترکی برساند ناچار گوناگونی فرهنگها امری ظاهری می‌شود. در نتیجه کل اجتماعات بشری به صورتی یگانه و همانند در می‌آید، نهایت آنکه چون این یگانگی و این همانندی به تدریج صورت پذیرد پس گوناگونی فرهنگها نشان دهنده لحظه های مختلف جریانی است که واقعیت عمیق تری را پوشیده می‌دارد یا ظهور آن را به تأخیر می‌اندازد (استراوس، ۱۳۵۸: ۱۸).

ایران کشوریست با ساختاری چند فرهنگی و بلحاظ قومی متکثر، که هریک از اقوام و گروههای جمعیتی ساکن در این سرزمین در روند تاریخی - اجتماعی خویش و در گذر از فراز و نشیب های تحولات اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و...، تحت تأثیر نهادهای مستقر اجتماعی و محیط طبیعی و همچنین بواسطه تماسها و تبادلات گوناگونی که با سایر اقوام و ملل همجوار داشته اند، آثار و بعبارت دقیق تر گنجینه های مادی و معنوی ارزشمندی آفریده و مجموعه هایی از بودها و هست های فلسفی و فکری و باورداشتهای خود گردآورده اند که هریک نه تنها بطور اختصاصی نمودار و بازتاباننده بخشی از ابعاد حیات اجتماعی آنان است، بلکه در عین اختصاص بصورت تکه هایی از یک نقشینه و میراث معظم و مجلل انسانی که ما آن را تحت عنوان «فرهنگ جهانی انسان» می نامیم هستند. هر یک از این آثار ادبی اقوام و ملل در کنار و در ارتباط با آثار و آفریده های دیگر اقوام هویت و موجودیت دیگر گونه ای کسب می نمایند که می توان آن